

Ks. BOLESŁAW KUMOR

ŚREDNIOWIECZNE PARAFIE NIEZORGANIZOWANE W MAŁOPOLSCE POŁUDNIOWEJ

Terytorium, którym zajmować się będziemy, określone w tytule mianem „Małopolski Południowej“, stanowi obszar trzech przedrozbiorowych jednostek administracyjnych diecezji krakowskiej: archidiakoniat sądecki, wojnicki i prepozytura tarnowska; jest to więc zasadniczy człon Małopolski Południowej oklamrowany od zachodu biegiem rzeki Raby, od wschodu Jasiołki i Wisłoka, od południa oparty o grzbiety Karpat, zaś na północy w okolicy Szczurowej i Gawłuszowic sięgający koryta Wisły¹.

Czasokres zagadnienia obejmuje zasadniczo trzy wieki: XIV, XV i XVI; górna jego granica oparta jest na najwcześniejszych spisach małopolskich parafii w Mon. Pol. Vat., dolna zaś opiera się o pierwsze potrydenckie wizytacje parafii diecezji krakowskiej z czasów biskupa Filipa Padniewskiego w 1565 i kard. Jerzego Radziwiłła w 1595/96².

Artykuł niniejszy rozpatruje problem parafii, które otrzymały prawną podstawę istnienia — uposażenie, ale z niewiadomych bliżej przyczyn nie zostały nigdy zorganizowane. Problem ten łączy się ściśle z procesem kolonizacji na prawie niemieckim. Z chwilą zakładania wsi „na surowym korzeniu“ lokator wydziełał z ogólnej liczby łąnów nowej osady najczęściej 1 względnie

¹ Są to dzisiejsze powiaty: nowotarski, nowosądecki, gorlicki, jasielski, krośnieński (część), stryżowski, rzeszowski (część), ropczycki, mielecki, dębicki, tarnowski, brzeski, bocheński (część), limanowski (część), dąbrowsko-tarnowski (część), kolbuszowski (część).

² T. G l e m m a, *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1518—1570*, „Nasza Przeszłość“, 1 (1946) 43—96.

2 łany ziemi na uposażenie przyszłego kościoła parafialnego. W ogromnej większości wypadków wydzielenie uposażenia w ziemi dla przyszłej parafii, równoznaczne z jej pierwszymi podwalinami prawnymi, powodowało zorganizowanie nowego okręgu parafialnego³. Fakt taki jednakże nie zawsze może świadczyć o natychmiastowej fundacji kościoła; ta bowiem z różnych przyczyn mogła ulec nawet dłuższej zwłóce. Tak np. parafia w Ołpinach k. Biecza otrzymała już w 1349 r. (lokacja wsi na prawie niemieckim) „dwa łany ziemi dla przyszłego kościoła“⁴, a formalnie została zorganizowana dopiero pod koniec XV w.⁵

Zorganizowanie bowiem nowego ośrodka duszpasterskiego wymagało niejednokrotnie dłuższego okresu czasu; formalnie było ono zależne od fundatora i biskupa. Pierwszy z nich dawał podstawy prawne nowej parafii przez przydzielenie kościołowi odpowiedniego uposażenia (dokument fundacyjny), drugi natomiast zatwierdzał fundację i nadawał kościołowi prawa parafialne oraz przysyłał kapłana celem sprawowania *curam animarum* (dokument erekcyjny).

Zasadniczą podstawą prawną nowej placówki duszpasterskiej było uposażenie dane kościołowi przez fundatora (*dos, dotalitium, sponsalitium*); każdy bowiem fundator nowego kościoła był obowiązany do uposażenia świątyni celem utrzymania duszpasterza i na wydatki związane z kultem. Początkowo było to uposażenie w naturaliach, czy dziesięcinach, później natomiast przeznaczano na ten cel odpowiednią ilość ziemi⁶.

Zob. CDMał. 671 (Myślenice). AGZ (Akta grodzkie i ziemskie), III, 4 (Piwniczna); CDPol. (Kodeks dypl. Polski), II, 223; por. H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westlawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 535 n.

⁴ CDK Krak. (Kod. Dypl. Katedry Krak.) I, 241; por. Schmid, op. cit., s. 535. Przedtem istniała tu kaplica św. Krzyża, zaliczana przez Długosza do parafii w Święcanach (LBen. II, 220).

⁵ B. Kumor, *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej w Małopolsce Południowej do końca XVI w.* (maszynopis).

⁶ Imbart de la Tour, *Les paroisses rurales du IV au XI siècle*, Paris 1900, s. 143 nn.; H. Leclercq, *Paroisses rurales, Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, XIII/II (1938), 2214; A. Dumas, *Les églises paroissiales*, w A. Fliche, V Martin, *Histoire de l'église*, Paryż;

Reguła ta wytworzona na Zachodzie jeszcze w czasach merowińskich znalazła pełną sankcję prawną w ustawodawstwie kościelnym i świeckim czasów karolińskich i nie przestała też nigdy być stosowana. Biskup nie konsekrował kościoła dopóki ten nie posiadał odpowiedniego uposażenia; dzień dotacji był też najczęściej dniem poświęcenia⁷. Regułę tę potwierdzają również dokumenty XII-wieczne z terenu diecezji krakowskiej (Pacanów)⁸. Według kapitularzy karolińskich uposażenie winno być nie mniejsze, jak jeden łan ziemi i 4 ludzi służebnych⁹. Było to minimum; kościół bowiem wymagał też od kapłana pewnego posagu, ten zaś część tego posagu zapisywał kościołowi w testamencie. Uposażenie to wyjaśniano przez mistyczne podobieństwo, zaczerpnięte ze św. Pawła, przedstawiające Kościół jako oblubienicę, a Chrystusa jako oblubieńca (Ef 5, 25 n.). Fundator tedy wyznaczał uposażenie dla oblubienicy Chrystusowej; był to dar na podobieństwo pojęć rzymskich, którym ojciec uposażał swą córkę, wychodzącą za mąż¹⁰. Z biegiem czasu darowizny te wzrastały i urosły w duże fortuny¹¹.

Do posiadłości ziemskich w pierwszym rzędzie doszły dziesięciny, które od VIII w. stały się obowiązkowe dla wiernych całej parafii; powstawanie nowych parafii pociągało za sobą nieodłącznie rozdział dziesięcin, co znów było zastrzeżone dla samego biskupa¹². Początkowo były to produkty rolnicze, nieco

1948, t. VII, s. 269; L. Pfl e g e r, *Die alsäische Pfarrei ihre Entwicklung und Entstehung*, Strassburg 1936, s. 44 n.

U. S t u t z, *Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens*, I, Berlin 1901, s. 101, n.; A. D u m a s, op. cit., s. 269; P f l e g e r L., op. cit., s. 45.

⁸ *Notificationes a curia principis Episcopi Cracovien.* z 1894 nr 1710, s. 57 (dokument erekcyjny kościoła parafialnego w Pacanowie, wydany przez biskupa krak. Maura † 1118); por. W. S e m k o w i c z, *Przyczynki dyplomatyczne wieków średnich. Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 założenia Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1912, s. 5; H. Ł o w m i a ń s k i, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 125.

⁹ Imbart de la T o u r, op. cit., 261—267; L e c l e r c q H., op. cit., 2216 n.; A. D u m a s, op. cit., s. 269.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² D. M a n s i, XVIII, 280; por. Imbart de la T o u r, op. cit., 112, 122 n.; L e c l e r c q H., op. cit., 2216; A. D u m a s, op. cit., s. 270.

później spotykamy dużą różnorodność pod tym względem¹³. Dary i ofiary były również źródłem dochodów dla kościoła parafialnego; składano je z okazji uroczystości kościelnych, lub posług duszpasterskich już to w naturaliach, już to w formie pieniężnej¹⁴.

Wymienione źródła dochodów, poza posługą duszpasterza, były zależne w dużej mierze od fundatora nowej parafii i zwyczajnie były wyszczególniane w dokumencie fundacyjnym. Zatwierdzenie fundacji zależało od biskupa¹⁵; tak było w Galii, Nadrenii i Niemczech¹⁶, taką też praktykę przyjęło prawo ogólnokościelne w dekretach papieża Grzegorza IX z pierwszej połowy XIII stulecia¹⁷.

Z terenu Małopolski Południowej wprawdzie nie posiadamy XI-wiecznych przekazów źródłowych odnośnie uposażenia kościołów parafialnych, mamy natomiast takie dokumenty już z pierwszego 20-lecia XIII w. Cytowany uprzednio dokument dla Pacanowa (sprzed 1118 r.) wymienia oprócz dziesięcin zbożowych, bydła i wyrobów spożywczych gospodarstwa domowego, nadto i karcznię¹⁸, zaś nowo założony kościół Najśw. Marii Panny w Zawichoście (przed 1148) otrzymuje w uposażeniu gród Łągów wraz z dziesięcinami z całego okręgu¹⁹; uposażenie parafii

¹³ Leclercq H., op. cit., s. 2218 nn.; op. cit., s. 271 n.; Fournier P., *Le décret de Burchard de Vorms*, „Revue d'histoire ecclésiastique“, 12 (1911) 675; Lesne E., *Histoire de la propriété ecclésiastique en France*, t. III, Lille 1936, 136 nn.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Imbart de la Tour, op. cit., s. 37 n.; Zorell, S., *Die Entwicklung des Parochialsystems bis zum Tode der Karolinger Zeit*, „Archiv f. kath. Kirchenrecht“, 82 (1902) 261; Pflieger L., op. cit., 45 n.

¹⁶ Jak wyżej, nadto: Hauck A., *Kirchengeschichte Deutschlands*, Berlin 1954, II, 226 nn.

¹⁷ c. 10, IX, X, III, 5.

¹⁸ Zob. przyp. 8.

¹⁹ Schmid H. F., op. cit., 261; Wojciechowski Z., *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924, s. 44 n.; tenże, *Momenty terytorialne organizacji rodowej w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1924, s. 42 nn.

w dziesięciny i ziemię stało się regułą, która prawie nie знаła wyjątków²⁰.

Do uposażenia kościołów parafialnych na Śląsku, w Wielkopolsce i Małopolsce należą w dokumentach XII i XIII w. *sanctuarii* i *camerarii*²¹, targowiska, cła, myta, solanki²² i różnorodne ofiary, pobierane z okazji uroczystości kościelnych, lub posługi duszpasterskiej²³. Z terenu Małopolski Południowej znane jest uposażenie kościołów w Chełmie i Brzeźnicy k. Bochni w targi²⁴, parafii Tropie w kompleks posiadłości ziemskich, do których należała cała wieś²⁵, parafii Bochni w ludność służebną („świętniki“)²⁶.

Podobnie jak na Zachodzie, tak i w Polsce ustawodawstwo synodalne XIII i XIV w. sankcjonowało pod względem prawnym omówione wyżej warunki, dotyczące nowej fundacji²⁷; jeszcze

²⁰ Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Lwów 1893, s. 256 n.; Schmid H. F., op. cit., s. 267 nn.; Michaël E., *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*, Görlitz 1926, s. 235; Wyszzyński M., *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, I; *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1929; Silnicki T., *Dzieje i ustrój Kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV w.*, Warszawa 1953, s. 89 n.

²¹ CDWiel. I, 31 (1193), 52 (1207), 357 (1257); III, 2022 (1203); CDMał. II, 499 (1284); por. Abraham W., op. cit., s. 251 n.; Michaël E., op. cit., s. 202.

²² Abraham W., op. cit., s. 253; Michaël E., op. cit., s. 239; Schmid H. F., op. cit., s. 263 n., gdzie omówienie literatury przedmiotu.

²³ Kałwa P., *Powstanie i rozwój polskiej kołedy jako daniny kościelnej*, Lwów 1933; por. Schmid H. F., op. cit., s. 262 n.

²⁴ Kumor B., *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej* (wymienione parafie).

²⁵ LBen. II, 248 n.

²⁶ AKDTarn. fasc. Bochnia (*Liber documentorum ecclesiae parochialis in Bochnia*).

²⁷ CDWiel. I, 551 (1285); Bandtkie J. W., *Jus polonicum* (Ordinatio de decimis novalium et arbitrium Janussi archiep. Gnesn. de anno 1300), 23; Fijałek J., Vetulani A., *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie*, Kraków 1951, s. 74—77; Gromnicki T., *Synody prow. oraz czynności niektórych funkcjonariuszy apostolskich w Polsce do 1357 r.*, Kraków 1885, s. 191—204; Schmid H. F., op. cit., s. 368. Zachorowski Ś., *Jakub biskup płocki*, Kraków 1915, s. 19, 156. Synody XV—XVIII w. powtarzają

w połowie XIV w. (1359) zobowiązał się biskup krakowski, Bodzanta, że z chwilą „wyznaczenia odpowiedniego uposażenia dla kapłana przez fundatora, niezwłocznie przystąpi do erekcji nowej parafii w dobrach fundującego“²⁸.

Omówione zagadnienie dotyczyło wprost fundacji nowych kościołów parafialnych; nie było to jednak wszystko. Ostateczny głos w tej sprawie spoczywał w rękach biskupa, do którego należało zbadanie, zatwierdzenie, lub ewentualnie odrzucenie nowej fundacji²⁹.

Moment ten podkreśla cytowany dokument biskupa Maura sprzed 1118 r. i inne z pierwszej połowy XII w., co zapewne nie było nowością, ale praktyką przyjętą z Zachodu i stosowaną od początku. I tak Leszek Biały w 1236 r. w dokumencie lokacyjnym dla Sandomierza m. in. „zobowiązuje się mieszczanom wyjednać u biskupa zezwolenie na budowę ich własnego kościoła“³⁰, zaś w 1253 r. książęta i Przemysław i Bolesław w dokumencie dla Poznania „zezwalają, powołując się na zgodę Boguchwała, biskupa poznańskiego, mieszczanom wybudować w tymże mieście kościół“³¹. Chronologicznie dwa lata później mamy podobne przekazy źródłowe z terenu Śląska³², a w drugiej połowie XIII w. również z terenu Małopolski Południowej, w Łące k. Jasła³³.

te same zarządzenia, zob. Sawicki J., *Concilia Poloniae*, VIII (Synody przemyskie), s. 200, 269; IX (Synody łuckie), s. 167.

²⁸ Bandtkie J. W., *Jus Polonicum*, s. 167: *...et cum divinus cultus nostris temporibus augeatur, promittimus quod ubicunque qui nobilis congruam sustentacionem presbytero assignare curaverit, eidem ecclesiam in bonis suis fundabimus indilate*; por. *Correctura statutorum et constitutionum et consuetudinum Regni Poloniae anno 1532... proposita*, Ed. M. Bobrzyński (St. pr. pol. pom., III), Kraków 1885, 73.

²⁹ Schmid H. F., op. cit., s. 368; Wiśniewski J., *Dekanat konecki*, Radom 1913, 426; Kaczmarczyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, II, Poznań 1947, s. 79.

³⁰ CDPol. II, 23, por. Schmid H. F., op. cit., s. 258.

³¹ CDWiel. I, 331 *concessimus eciam de consensu sepedicti domini Boguphali episcopi Poznaniensis civibus in eadem civitate ecclesiam construere*.

³² CDSil. IV, 93 *concedimus eciam ibi, ut ecclesiam in eadem villa edificet*.

³³ CDMał. II, 517 (1279) *...speciali devocione provocati gloriosissimi et excellentissimi confessoris beati Nicolai in cuius honorem ecclesiam con-*

Z reguły w takich wypadkach biskup zatwierdzał fundację (erekcja parafii) i przydzielał jej odpowiednią ilość dziesięcin, należnych dotąd stołowi biskupiemu, a następnie przysyłał kapłana do pełnienia *curam animarum*.

Zdarzały się jednak wypadki, że fundacja nie dochodziła do skutku z powodu braku zgody biskupa, lub innych bliżej nieznanych przyczyn. Materiał źródłowy średniowieczny, zawarty w Kodeksach Dyplomatycznych, dostarcza w ramach omawianego terytorium 11 tego rodzaju wypadków; parafia otrzymała zasadnicze podstawy prawne swego istnienia (uposażenie) w związku z lokacją wsi na prawie niemieckim, ale faktycznie nie została nigdy zorganizowana w odrębny okręg parafialny. W następstwie takiego obrotu wypadków nową wieś przyłączano do najbliższej parafii, w której prawo prezenty i patronat przysługiwały lokatorowi. Uposażenie natomiast, będące podstawą prawną niezorganizowanej parafii, wcielano do beneficjum kościoła macierzystego; którego trosce duszpasterskiej zwierzano lokowaną osadę. Proces ten przebiegał we wszystkich znanych wypadkach identycznie. Należy jeszcze dodać, że zasadniczym momentem kontrolnym zorganizowania lub niezorganizowania parafii są cytowane przez nas źródła przekrojowe dla XIV, XV i XVI w. (kodeksy dyplomatyczne, Mon. Pol. Vat., LBen., Acta Officialatus, Księgi wizytacyjne).

Znany jest wypadek z pierwszego 20-lecia XIV w. (1319), gdzie mimo wyznaczenia uposażenia dla przyszłego kościoła parafialnego przez właściciela wsi Kamień koło Biesiadek i zwrócenia się do biskupa krakowskiego o zatwierdzenie fundacji, erekcja parafii nie doszła do skutku³⁴. W tym wypadku zaważył na odmowie fakt, że wieś Kamień (dziś nieistniejąca) była położona:

cessimus fabricare in Lanca, loco taliter dicto in nova villa, plantacione Bertholdi civis Sandecensis, ubi numquam Dei nomen est invocatum, nec memorie hominum extat, quod ibi quispiam habitaverit schismaticus, vel fidelis...

³⁴ CDMał. I, 158 ...*de quorum numero unum liberum mansum pro dote ecclesie, quam ibi construere proponimus, si impetrare potuerimus a domino episcopo Cracoviensi, ordinamus*; por. Schmid H. F., op. cit., s. 358., przyp. 3.

w obrębie parafii Biesiadki, której patronat należał do biskupów krakowskich. Dalszy przykład dotyczy Jałowska w „Kluczu uszewskim“ biskupów krakowskich; biskup krakowski, Jan Grot w dokumencie lokacyjnym tej wsi (6 XI 1328) zobowiązuje przyszłych mieszkańców osady, by „dziesięcinę snopową z pól uprawnych, połowę grzywny groszy praskich...“, jak również i *meschne* z każdego łanu corocznie oddawali parafii³⁵, zaś w następnym dokumencie ten sam biskup przeznaczą „dwa łany ziemi dla przyszłego kościoła we wsi“ (18 VIII 1331)³⁶. Tymczasem tak XIV-wieczne rejestry świętopietrza, jak również i Długosz w XV w. nie wymieniają parafii w Jaworsku; co więcej ten ostatni zalicza wieś do okręgu parafialnego w Porąbce Uszewskiej³⁷, zaś rejestry świętopietrza informują o parafii w Łoniowej³⁸. To wszystko wskazuje, że parafia w Jaworsku nigdy nie została zorganizowana; utworzono wprawdzie nowy okręg parafialny, ale z siedzibą początkowo w Łoniowej, a następnie (XV w.) przeniesiono ją do Porąbki Uszewskiej³⁹. Wszystkie te trzy miejscowości, leżące w bliskim sąsiedztwie, wchodziły w skład „Klucza uszewskiego“⁴⁰. Zasadniczą przyczyną tak rozwijającego się procesu fundacyjnego były względy natury geograficzno-gospodarczej. Pierwotnie planowana siedziba parafii, Jaworsko, jest położona w górzystym i mniej dostępnym krańcu kompleksu gospodarczego; lepsze natomiast położenie i bardziej centralne posiada Łoniowa, ale o wiele dogodniejsze ze względu na połączenie z frachtem handlowym Kraków—Bochnia—Wojnicz—Tarnów—Lwów posiada właśnie Po-

CDKKrak. II, 244: *Decimam manipulare in campis more patrie de semine cuiuslibet grani et mediam marcam grossorum parochye de quolibet manso annuatim dare... tenebuntur.*

³⁶ Tamże, 246 ...*duos mansos pro ecclesia in eadem villa fundanda... assignamus.*

³⁷ LBen. II, 267.

³⁸ MPVat. II, 338, 395, 411; por. Landerberger T., op. cit., s. 67.

³⁹ Kumor B., *Przenoszenie praw parafialnych w Małopolsce Południowej*, „Polonia Sacra“ 10 (1958), 277 n.

⁴⁰ LBen. II, 267 n.; por. Ingłot S., *Stan i rozmieszczenie uposażenia biskupstwa krakowskiego w połowie XV w.*, Lwów 1925, s. 31, 82.

rańka Uszewska, będąca jeszcze w XV w. największą osadą w całym okręgu parafialnym⁴¹.

W obydwu cytowanych wypadkach nie można stwierdzić na podstawie źródeł, co stało się z uposażeniem przeznaczonym na kościół? Można przypuścić, że w pierwszym wypadku z chwilą negatywnego ustosunkowania się ordynariusza krakowskiego odnośnie erekcji parafii w Kamieniu, uposażenie zostało włączone do posiadłości fundatora; tak bowiem Długosz w XV w., jak i Księga retaksacji Piotra Tomickiego z 1529 r. w opisie uposażenia parafii w Biesiadkach nie mówią nic o posiadłościach jej na terenie wsi Kamień⁴². W drugim wypadku (Jaworsko) z chwilą stabilizacji siedziby parafii w Łoniowej (następnie w Porąbce Uszewskiej) dawne uposażenie parafialne w Jaworsku fundator włączył do posiadłości własnych, natomiast wydzielił je w granicach wsi Łoniowej, a następnie Porąbki Uszewskiej⁴³.

Dwóch dalszych przykładów dostarczają dokumenty konwentu starosądeckich klarysek. Podwójny dokument lokacyjny dla Opalanej i Gabonia k. Starego Sącza z 1333 r. i 1338 r. przeznaczają „dla kościoła jeżeli będzie zbudowany, jeden łan ziemi, a dla miejscowego duszpasterza ogród — wolne od ciężarów“⁴⁴; inny zaś dokument tegoż konwentu z 1367 r., lokujący „na surowym korzeniu“ wieś Krosnę w dobrach klasztornych nad Łososiną, „przeznacza — również — jeden łan ziemi dla kościoła“, a nawet patronat zastrzega konwentowi⁴⁵. Obydwa przekazy świadczą niewątpliwie, że w programie lokatora (konwentu starosądeckiego) było utworzenie parafii *sui iuris* w obydwu lokowanych

⁴¹ LBen. II, 266; Pawiński, *Polska w wieku XVI pod względem gospodarczo-statystycznym. Małopolska* (Źródła dziejowe, t. XIV), Warszawa 1880, s. 147; S[itko] R., *Mapa diecezji tarnowskiej*, Lwów 1934.

⁴² LBen. II, 277; AKapMKrak. LBRetax (Liber Benef. retax. Petri Tomicki), 315.

⁴³ por. LBen. II, 272 (toniowa); II, 266 (Porąbka).

⁴⁴ CDMał. III, 632 (1333) *...ecclesie, si sita fuerit, mansum liberum, clerico aream liberam*; por. tamże, III, 646 (1338).

⁴⁵ CDMał. III, s. 209 *...unum mansum pro ecclesia nostre collacionis ass gramus*.

osadach. Żadna jednakże z nich nie stała się siedzibą nowego okręgu parafialnego ⁴⁶.

Źródła nie przekazały informacji czy fundator zabiegał o zatwierdzenie fundacji ze strony biskupa krakowskiego; wydaje się, że z tej strony trudności nie było. Przyczyną zaniechania realizacji obydwu fundacji były przejawiające się od XIV w. w ramach wielkiej własności ziemskiej tendencje centralistyczne, zmierzające do skupienia w jednej siedzibie centrum gospodarczego i kościelnego ⁴⁷. Stąd też Krosnę włączono do powstałej w 50-tych latach XIV stulecia parafii Ujanowice ⁴⁸, zaś Opalaną-Gaboń do Podegrodzia ⁴⁹, obydwie parafie leżały w granicach posiadłości klasztornych, patronat zaś nad nimi należał również do starosądeckiego konwentu ⁵⁰. Uposażenia w obydwu wypadkach nie włączono do posiadłości fundatora, lecz wcielono je do tych parafii, do których zostały włączone obydwie osady ⁵¹.

Tylko w jednym wypadku „niezorganizowana“ parafia wraz z uposażeniem w Kamienicy k. Brzostku fundacji królewskiej (1345) ⁵² została włączona do okręgu parafialnego w Brzostku o patronacie klasztorным (konwent benedyktynów w Tyńcu) ⁵³. Jest to jednakże pozorne odstępstwo od reguły; tak bowiem Kamienica, jak i Brzostek przeszły na własność konwentu tyniec-

⁴⁶ Nie wymieniają ich ani MPVat., ani też Długosz (LBen.), czy też akta oficjalatu krakowskiego.

⁴⁷ Kumor B., *Zanik organizacji parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI w.* (maszynopis przygotowany do druku).

⁴⁸ LBen. II, 244.

⁴⁹ LBen. II, 302.

⁵⁰ Zob. przyp. 48, 49; Inglot S., dz. c., 82.

⁵¹ AKDTarn. fasc. Ujanowice (Dokument reerekcyjny parafii z 1526, gdzie wśród uposażenia parafii Ujanowice wyliczono *unum laneum in Krosna*). AKMKrak. Acta Visit. Sandec. 1608, 31 (Podegrodzie, opis uposażenia). Dopiero w 1441 r. klaryski starosądeckie zrezygnowały z prawa patronatu nad kościołem parafialnym w Podegrodziu na rzecz biskupa krakowskiego, zob. CDMał. IV, 1414; LBen. II, 244; III, 351.

⁵² CDMał. III, 677 *...eciam pro locacione ecclesie ibidem ad laudem omnipotentis Dei unum mansum... assignamus.*

⁵³ LBen. II, 247; III, 202, 204.

kiego w 1354 r.⁵⁴, stąd włączenie Kamienicy do parafii w Brzostku, o patronacie klasztorным, nie pociągało za sobą jakichkolwiek trudności, czy też odstępstwa od stosowanej w podobnych wypadkach reguły.

Największa ilość niezorganizowanych parafii przypada na posiadłości królewskie; na 11 znanych wypadków, 4 z nich odnosi się do królewszczyzn. Są to: Bystra k. Biecza, Dzierżaniny k. Czchowa, Dzwonowa k. Pilzna i Sietnica k. Biecza. Lokacje „na surowym korzeniu“ wszystkich czterech osad przypadają na czasy Kazimierzowskie; Sietnica⁵⁵ i Dzierżaniny⁵⁶ w 1351 r., Dzwonowa w 1357 r.⁵⁷ i Bystra w 1369 r.⁵⁸. Dokumenty lokacyjne wymienionych wsi przewidują w programie lokatora utworzenie nowych parafii *sui iuris*, dla których przewiduje uposażenie „w łanach“⁵⁹, co jednakże nie zostało zrealizowane do końca XIV w.⁶⁰. Wszystkie zaś nowolokowane osady przyłączono do najbliższych parafii o patronacie królewskim: Sietnicę do Rożnowic, gdzie do 1354 r. patronat należał do króla (po 1354 r. patronat wrócił do biskupów krakowskich)⁶¹, Dzierżaniny do Pałęsnicy⁶², Dzwonową do Lubczy⁶³ i Bystrą do Szymbarku⁶⁴.

⁵⁴ CDKKrak. I, 252; AKapMKrak. *Privilegia ecclesiae Cathedralis*, f. 22, 35; Liber nr 3 privilegiorum, granicierum, variorumque documentorum, f. 30. CDMał. III, 694; por. Schmid H. F., op. cit., s. 535.

⁵⁶ CDMał. III, 683; por. Schmid H. F., op. cit., s. 535; Krzepela J., *Księga rozsiedlenia rodów ziemiańskich w dobie Jagiellońskiej*, cz. I. Małopolska, Kraków 1915, s. 275.

⁵⁷ CDMał. III, 718; por. Schmid H. F., op. cit., s. 535.

⁵⁸ CDMał. III, 823, 827 *unum mansum pro ecclesia... ibidem deputamus*; por. Schmid H. F., op. cit., s. 535.

⁵⁹ Zob. przyp. 55—58.

⁶⁰ Żadnej z wymienionych miejscowości nie wymieniają: MPVat. LBen., Akta oficjalatu krakowskiego, czy którakolwiek z wizytacji XVI-wiecznych.

⁶¹ Wieś w obrębie parafii wymieniają: Pawiński A., op. cit., III, 113; Acta Visit. 1595, 152. CDKKrak. I, 252 informuje, że król Kazimierz w 1354 r. zrzeka się praw patronackich w Rożnowicach na korzyść biskupów krakowskich.

⁶² LBen. II, 303, 308.

⁶³ Wieś w obrębie parafii Lubcza wymieniają: Pawiński A., op. cit., III, 258, 545; Acta Visit. 1595, 11 por. Krzepela J., op. cit., s. 280.

⁶⁴ Por. Pawiński A., op. cit., s. III, 113; Acta Visit. 1595, 152.

Uposażenie niezorganizowanych parafii włączono częściowo do posiadłości fundatora (Dzwonowa, Dzierżaniny)⁶⁵, a częściowo do parafii, do których wcielono nowolokowane wioski⁶⁶. Co stało się przyczyną niezorganizowania parafii? W tym wypadku decydującą rolę odegrały czynniki ekonomiczno-osadnicze; według informacji rejestrów poborowych z 1536 i 1581 r. wymienione wioski posiadają niewielką ilość łanów kmiecych, a w ślad za tym i niewielu osadników⁶⁷. Brak zaś odpowiedniej ilości wierznych (którzy w poważnym stopniu przyczyniali się do utrzymania duszpasterza dzięki różnego rodzaju ofiarom i dziesięcinom), jak również i bliskość istniejących już parafii o patronacie królewskim mogły skłonić ordynariusza krakowskiego do negatywnego ustosunkowania się do erekcji samodzielnych placówek duszpasterskich w wymienionych osadach.

Rzadsze tego rodzaju wypadki miały miejsce w dobrach rycerskich; w granicach Małopolski Południowej znane są tylko dwa wypadki niezorganizowanych parafii w Borownie k. Lipnicy Murowanej i w Żukowicach k. Tarnowa. Dokument lokacyjny „na surowym korzeniu“ wsi Borowna (1342) przez rycerza Wojysława „przeznacza dla kościoła św. Klemensa, który w tejże wsi ma być wybudowany dwa łany ziemi, wolnej od wszelkich ciężarów“⁶⁸. Parafii, mimo wyznaczenia dla niej uposażenia, nigdy tu nie było; wieś natomiast pod względem kościelnym podzielono między dwie sąsiednie parafie: rycerską — Chronów⁶⁹ i królewską — Lipnicę Murowaną⁷⁰. Godnym podkreślenia jest fakt, że uposażenie niezorganizowanej parafii wraz z częścią wsi obejmującą sołectwo przyłączono do Lipnicy Murowanej o patronacie królewskim⁷¹. W omawianym wypadku trudno jest dociec za-

⁶⁵ Zob. przyp. 62, 63.

⁶⁶ Zob. przyp. 61, 64 (Śnietnica, Bystra).

⁶⁷ Pawiński A., op. cit., III, 113, 258; IV, 545.

⁶⁸ ASang. V, 3 ...*ecclesiae vero in honorem beati Clementis ibidem extruendae duos mansos liberos assignat.* por; Schmid H. F., op. cit., s. 535.

⁶⁹ Acta Visit. 1595, 205 *ad parochiam pertinet Chronów et Borowna media.*

⁷⁰ LBen. II, 140.

⁷¹ Tamże.

sadniczej przyczyny, która zadecydowała o niedojszciu do skutku programu lokatora. Dwułanowe bowiem uposażenie kościoła należało do bogatszych na terenie Małopolski Południowej; większość bowiem nowo ufundowanych w tym okresie kościołów parafialnych otrzymała nie więcej, jak jeden łan ziemi uprawnej⁷². Wydaje się, że trudności te nie płynęły ze strony podstaw uposażeniowych, czy z braku zezwolenia ordynariusza krakowskiego na erekcję nowej parafii. W oparciu o stosunki własnościowe XIV—XVI stulecia, które świadczą, że wieś w części należy do królewszczyzn⁷³, w części zaś do drobnej szlachty zagrodowej h. Śreniawa i Strzemię⁷⁴, można wnioskować, że zróżnicowanie tytułów własnościowych nastąpiło jeszcze w połowie XIV w. i to stało się zasadniczą przyczyną upadku fundacji w Borownie; królewska część wsi została przyłączona do królewskiej parafii w Lipnicy Murowanej, zaś drobno-rycerska — do drobnorycerskiej parafii w Chronowie⁷⁵.

Nieco odmienny w szczegółach proces przekazują źródła odnośnie Żukowic, lokowanych „na surowym korzeniu“ w 1354 r., które według brzmienia dokumentu lokacyjnego otrzymały „jeden łan ziemi dla przyszłego kościoła“, a nadto na łanach kmiecych ciążył obowiązek uiszczania dla plebana „dziesięciny pieniężnej“⁷⁶. Fundacja ta wprawdzie nie doszła do skutku, ale stała się podstawą do zorganizowania parafii o patronacie rycerskim (Żukowice stanowią posiadłość rycerską) w pobliskiej miejscowości, Lisiej Górze, do której też przyłączono Żukowice⁷⁷.

Schmid H. F., op. cit., s. 534 nn.

LBen. II, 140; por. Krzepela, op. cit., s. 92.

⁷² ALJud., 253, 671, 888, 937; ZZSąd., 191; CDK Krak. II, 504 (1408); AGZ XIV, 188; Pawiński A., op. cit., III, 56; por. Piekosiński F., Polska w XVI w. pod względem rozsiedlenia się szlachty, Kraków 1906, 67; Krzepela J., op. cit., s. 92.

Kumor B., *Powstanie i rozwój organizacji parafialnej* (wymienione parafie).

⁷⁶ CDMał. III, 708 *...unum mansum pro ecclesia... assignamus...; incole ville de quolibet manso singulis annis in festo S. Martini... pro decima fertonem grossorum, cui de iure debetur, et pro missalibus annonis mensuram siliginis et aliam mesuram avene suo plebano solvere tenebuntur*; por. ASang. II, 27; zob. Schmid H. F., op. cit., s. 535.

Kumor B., *Powstanie i rozwój*, zob. cz. II, Lisia góra.

Dodać należy, że żadna z wymienionych wyżej miejscowości, predestynowanych jeszcze w XIV w. na parafię *sui iuris*, nie otrzymała dotąd praw parafialnych, oprócz Bystrej, w której erygował samoistną parafię biskup tarnowski, Leon Wałęga⁷⁸.

Podsumowując problem średniowiecznych parafii niezorganizowanych, stwierdzamy, że rozpatruje on zagadnienie tych parafii, które z ramienia fundatora otrzymały prawną podstawę swego istnienia, uposażenie, ale fundacja ich z różnorodnych przyczyn nie doszła do skutku. Problem ten łączy się ściśle z procesem kolonizacji na prawie niemieckim. Z chwilą zakładania wsi *in cruda radice* lokator wydzielał z ogólnej liczby świeżo wykarczowanych łąnów osady pewną ich ilość (2 lub 3) na uposażenie dla kościoła parafialnego. Zorganizowanie bowiem nowego ośrodka duszpasterskiego ostatecznie zależne było od fundatora, który w uposażeniu dawał gospodarcze podstawy prawne parafii (fundacja) i od biskupa, który zatwierdzając fundację, przydzielał jej dziesięciny i kapłana do pełnienia *curam animarum*. Uposażenie kościoła było różnorodne: dziesięciny, ziemia uprawna, lasy, łąki, stawy rybne, solanki i różnego rodzaju naturalia, a często, zwłaszcza w pierwszej połowie wieków średnich, ludzie służebni. Taki charakter uposażenia początkowo posiadał charakter zwyczajowy, ale już od XIII stulecia zaczęło je sankcjonować ustawodawstwo państwowe i kościelne tak na Zachodzie, jak i w późniejszych wiekach w Polsce.

Przekazy źródłowe notują wypadki, w których fundacja nie dochodziła do skutku z powodu: a) braku zgody biskupa diecezjalnego na erekcję samoistnej parafii (Kamień k. Biesiadek, Sietnica, Bystra k. Biecza), b) względów natury geograficzno-gospodarczych (Jaworsko k. Brzeska), c) centralistycznych tendencji w ramach wielkiej własności ziemskiej, zmierzającej do skupienia w jednej siedzibie centrum gospodarczego i kościelnego (Opalana-Gaboń, Krosna), d) braku odpowiedniej ilości wiernych (Sietnica, Bystra, Dzwonowa, Dzierżaniny), e) zróżnicowania tytułów własnościowych do wsi, w której lokator zamierzył fundację (Borowna) i f) przeniesienie siedziby parafii do innej osady

⁷⁸ Rocznik diecezji tarnowskiej 1950, 61.

(Żukowice). Nie są bliżej znane przyczyny zaniechania fundacji w Kamienicy k. Brzostku.

Konsekwencją takiego procesu było włączenie osady do najbliższej parafii, w której prawo prezenty i patronatu przysługiwało lokatorowi. Uposażenie natomiast przeznaczone początkowo przez lokatora dla niezorganizowanej parafii wcielano do jego posiadłości ziemskich, lub też w niektórych wypadkach do beneficjum kościoła macierzystego.